

El jaciment ibèric dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, Castelló)

Carme Barrachina Monferrer*
Mª Dolors Llorens Cabedo*

Resumen

Els treballs arqueològics al jaciment ibèric dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, la Plana Alta) es venen realitzant des de 1990 a 1995. L'assentament està localitzat al cim d'un turonet amb estructures defensives formades per torres i una muralla que l'envolta. Durant les campanyes d'excavació s'ha localitzat un departament domèstic amb dos carrers adjacents. En aquesta habitació s'han trobat tres enterraments. La ceràmica està formada especialment per àmfores i grans recipients d'emmagatzematge, datada entre finals del segle III aC i meitat de l'I aC.

Abstract

The archaeological works from the iberian site of Els Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, la Plana Alta) are being realized from 1990 to 1995. The settlement is placed at the top of a hill with a defensive structure composed of towers and a wall which surround it. During the excavations fields have been found a domestic department with two adjacent streets. In this room has been located three burials. The pottery is composed especially of amphoras and big vessels for storage, dated from finish III century BC to middle I century BC.

SITUACIÓ I ENTORN DEL JACIMENT

El jaciment d'Els Estrets-Racó de Rata es troba situat al terme municipal de Vilafamés (la Plana Alta), a pocs quilòmetres del centre urbà i en direcció a la població de La Barona. Les coordenades geogràfiques són 0° 4' 12" longitud oest i 40° 8' 17" latitud nord del meridià de Greenwich, full 616 (30-24) del Mapa Topogràfic Nacional.

El poblat s'ubica al cim d'una de les estribacions muntanyenques de poca altura que flanquegen el pla de Vilafamés en el seu sector occidental, a l'entrada del barranc dels Estrets, en direcció a la rambla de la Vidua. Geològicament el tossal està format per calcàries juràsiques plegades durant el terciari. Al seus peus s'estén el pla de Vilafamés, a

una altitud mitjana de 200 metres sobre el nivell del mar, conca endorreica de formació sedimentària formada pel reompliment al·luvial procedent de l'erosió de les muntanyes adjacents.

Tota la zona del pla de Vilafamés i els seus voltants és important des del punt de vista arqueològic, la situació, paisatge, clima i vegetació han estat propicis per a l'assentament humà, encara que actualment la desforestació i dessecació han transformat l'entorn. Prova de la seua importància arqueològica i idoneïtat per l'assentament són els jaciments del Tossal de la Font i Cova Matutano (Vilafamés), ocupats ja des del Paleolític; La Balaguera (Pobla Tornesa) i El Gaidó (Cabanès) d'època ibèrica; el poblat de Mollet i el propi nucli urbà de Vilafamés, medievals; tots ells visibles des del jaciment.

* Col·laboradores Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló, Campus Penyeta Roja. Edifici D. 12080 Castelló de la Plana.

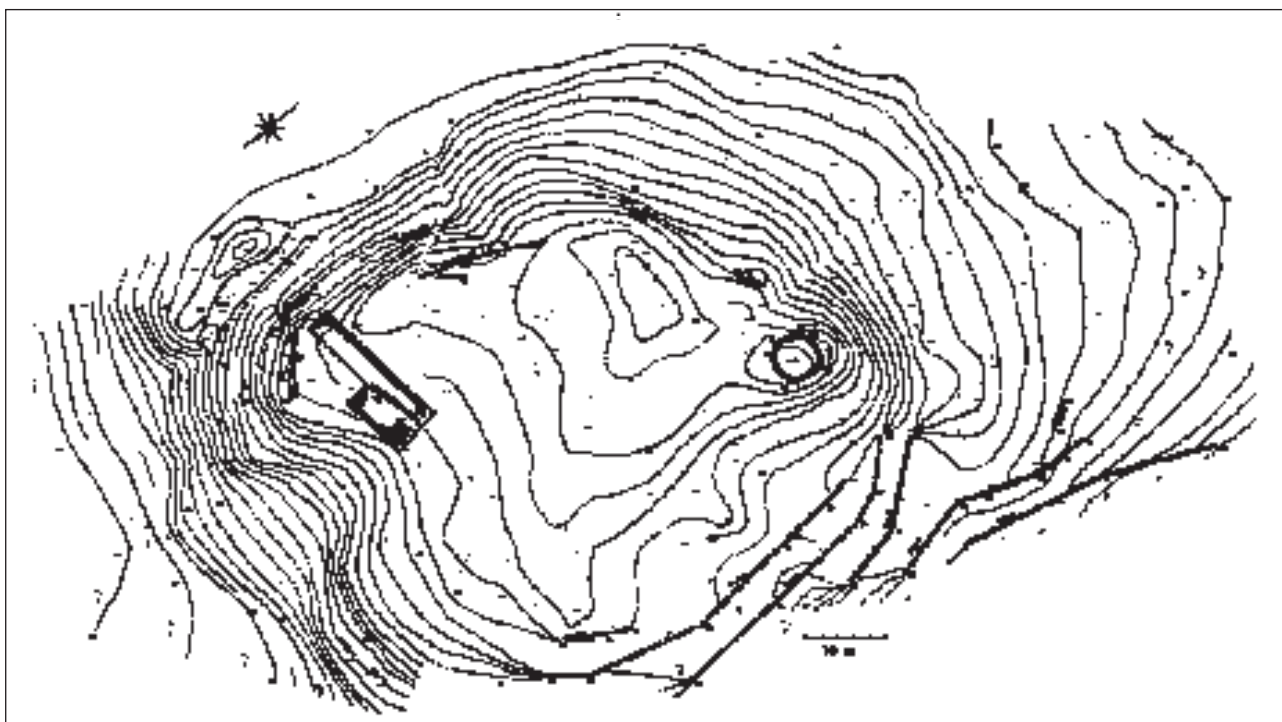

Figura 1. Topografia general del jaciment.

ment, i als quals s'afegirien les troballes d'època romana documentades al pla.

El poblat s'estén sobre una petita elevació muntanyenca de 283 metres d'altitud. Tota la superfície està coberta per una espessa capa de matoll formada predominantment per coscoll (*Quercus coccifera*) i margalló (*Chamaerops humilis*), màquia pròpia dels sòls calcaris de les terres baixes i de la baixa muntanya mediterrània. La superfície del jaciment és improductiva des del punt de vista agrícola, però no així les seues vessants que estan actualment abancalades i en explotació. Els principals cultius que trobem són els ametllers i les oliveres i a mesura que baixem cap al pla, arbres fruiters i vinya.

EL JACIMENT

El jaciment està format per un nucli d'hàbitat situat a l'altiplà del turó, protegit per un recinte emmurallat, el perímetre del qual es pot resseguir en molts dels seus punts, que tanca un espai de forma el·líptica de 62 metres de llarg màxim per 48 d'ample màxim (Fig. 1). A l'extrem est, dominant la zona de més fàcil accés al poblat, s'alça una torre de planta circular de 6 metres de diàmetre i encara conservada en l'actualitat en una alçada de més d'un metre. Bastions de planta rectangular ados-

sats al parament i un fossat exterior situat a la vessant nordoest i excavat a la mateixa roca reforçarien el sistema defensiu del jaciment.

El recinte defensiu s'ha construït mitjançant un sistema d'atalussament perimetral que descansa sobre la roca natural, consistent en aplicar el cos i la base del talús a un mur de certa amplària i alçada, formant un únic conjunt compacte, i constituint un tram reforçat de tot el recinte murat, esquema de fortificació tipus IIIc i IVa definit per Gusi, Díaz, Oliver (1990, 86-88). Per a la construcció de la muralla es va utilitzar un aparell irregular, a base de blocs alineats horitzontalment.

L'EXCAVACIÓ

Els treballs d'excavació es venen realitzant des de 1990, data en la qual es va començar la intervenció arqueològica al sector oest del jaciment (Fig. 1; Làm. 1, 2) on, a partir d'un inicial sondeig, es va localitzar una estructura d'hàbitat que ens va servir de base per a la continuació dels treballs en campanyes successives. L'ampliació de l'àrea excavada en anys posteriors ens va permetre constatar l'existència d'un recinte domèstic del qual s'ha excavat completament una habitació que s'obri a l'est a un carrer empedrat i queda delimitada al nord per una altra via de comunicació exca-

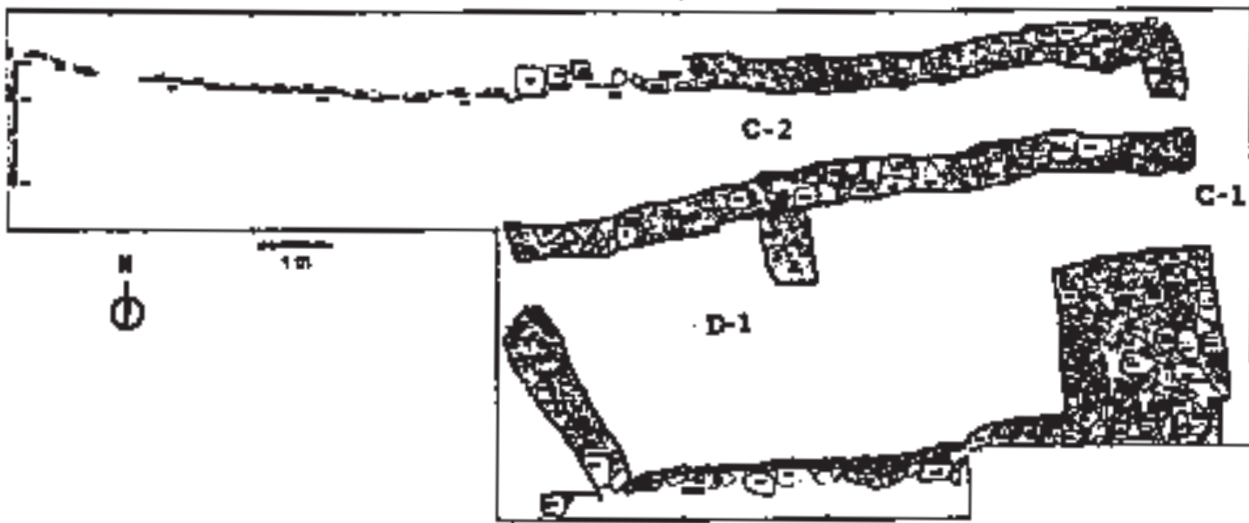

Figura 2. Planimetria del sector excavat.

vada encara parcialment. L'àrea de treball oberta actualment comprèn una extensió de 18 per 9 metres.

El fet que el jaciment es trobe cobert d'espès matollar i abundants pedres procedents de l'ensorrament de les estructures i que la zona no haja estat ocupada ni alterada posteriorment al període ibèric, han contribuït a que es trobe en l'actualitat en un estat de conservació excel·lent arribant l'alçada dels murs excavats fins els dos metres .

Els treballs d'excavació s'han centrat a la zona de l'acròpoli però la presència de materials arqueològics i estructures en superfície ens indiquen que el poblat abastaria una àrea més extensa, amb una zona d'hàbitat extern a la vessant oest, i també cap la possibilitat que en alguna altra zona s'haguera produït una ocupació anterior a la documentada al sector excavat o es produïra una perduració del poblament no constatat fins ara.

ÀREES D'EXCAVACIÓ

ESPAI D'HÀBITAT. EL DEPARTAMENT 1

Descripció

De les unitats d'hàbitat del poblat s'ha excavat totalment un recinte de planta rectangular de 9,50 per 3,50 metres, denominat departament 1 (D-1), situat al cim del turó, al sector oest del jaciment i a pocs metres de la muralla que tanca el poblat per aquesta banda. Aquesta habitació, de planta rectangular, està situada al lloc d'intersecció de dos

carrers, els quals delimiten la vivenda per la part nord i est (Fig. 2).

Es tracta d'una vivenda pluricel·lular, de la qual només s'ha excavat el departament més proper a l'entrada (Làm. I, 1), havent-se documentat una habitació annexa que comunica amb l'anterior a través d'una obertura de pas situada a un extrem de la paret que els separa (unitat estratigràfica 1020).

La zona nord de l'habitació queda separada en dos àmbits per un muret de pedra (unitat estratigràfica 1014) d'un metre de llarg, que es recolza en una de les parets que delimita la casa (unitat estratigràfica 1002), formant una espècie de contrafort que cobreix un terç de l'amplada de l'habitació (Fig. 4).

L'entrada a la vivenda, situada a un extrem de la façana, s'efectua des del carrer a través d'un corredor d'un metre d'ample, amb una rampa d'accés construïda amb pedres (unitat estratigràfica 1012), la qual permet salvar el desnivell existent entre el carrer i el sòl d'ocupació de l'habitació, situat a una cota més baixa (Fig. 4). Aquesta habitació també presenta un segon accés des del carrer nord. Els dos forats practicats als murs que delimiten l'entrada i situats a la mateixa alçada, podrien servir per encaixar la porta. Amb la disposició de les portes a un extrem del mur, a més de donar una major consistència a aquest, s'aconseguia un aprofitament millor del pany de la paret i un ús més racionalitzat de l'espai, recurs que també trobem als jaciments del Puig de la Nau o La Moleta del Remei (Gusi, Oliver, 1989, 133).

L'ensorrament de les parets es va produir cap a l'interior de l'habitació, on es documenta en estratigrafia (Fig. 3, 2) un nivell superior (unitat estratigràfica 1001) format per pedres caigudes de grans dimensions, amb una potència mitjana de 60 centímetres, variant d'espessor a causa del desnivell existent. En relació amb aquest estrat comencem a documentar els murs que delimiten el departament 1 i que es troben quasi en superfície. Entre aquest i el sòl d'ocupació trobem un estrat format per tovots caiguts (unitat estratigràfica 1008) procedents de la part alta de les parets, d'una potència mitja de 120 centímetres (Fig. 3, 2). A la base d'aquest estrat, al costat dels murs i en contacte amb el terra és on es documenta una major abundància de material arqueològic format majoritàriament per àmfores i grans recipients d'emmagatzematge. Al voltant del mur 1014 (Fig. 4) trobem una concentració de ceràmica grollera de cuina situada una mica per damunt del terra de l'habitació.

El sòl d'ocupació de la vivenda estava format per una capa de terra endurida (unitat estratigràfica 1033), sense una preparació prèvia, només s'havia efectuat un condicionament del terreny per tal d'anivellar-lo, cobrint amb una capa de terra les irregularitats del basament natural rocós (Fig. 3, 2). Al mig del recinte i a la zona més propera a l'entrada, s'han trobat lloses de pedra planes col·locades horitzontalment, a la mateixa alçada del sòl, que formarien part d'un paviment (unitat estratigràfica 1027), que si no cobria tota la superfície de l'habitació, sí al menys una part d'ella, potser per estar destinada a alguna activitat específica que requeria una base més compacta. Dos molins de pedra van ser amortitzats posteriorment a la seva utilització i van ser trobats formant part d'aquest enllosat. Una fina capa de cendres i restes vegetals carbonitzats (unitat estratigràfica 1028) s'estén sota el sòl ocupacional recobrint la roca, no distribuint-se de manera uniforme per tota la superfície a l'adaptar-se a les irregularitats de la roca (Fig. 3, 2).

Sistema arquitectònic

Les estructures arquitectòniques es troben en molt bon estat de conservació, arribant l'alçada dels murs fins a dos metres a la zona més interior de l'habitació (Fig. 3, 1). Els murs que delimiten el departament s'assenten directament sobre la mateixa roca que serveix de base a la vivenda. Les parets estan fabricades amb maçoneria de pedra calcària (Fig. 3, 1) i es completarien en alçat amb tovots, alguns dels quals s'han trobat caiguts sobre

el terra de l'habitació, encara travats uns amb els altres, podent-se determinar les seves dimensions (32 x 22 x 10 centímetres), mides que s'ajusten a les emprades en altres jaciments ibèrics com el de Los Molinicos (Moratalla) i que presenten una analogia amb els utilitzats en jaciments púnics (Lillo, 1993, 88-89). La base del mur està formada per pedres més grans i regulars, algunes ben escairades disposades en filades horitzontals, mentre a la part més alta l'aparell és més irregular i no guarda una ordenació clara. El gruix mig de les parets és de 50 centímetres i no presenten al tram excavat cap tipus d'obertura a l'exterior.

Restes de l'enlluït que recobria les parets s'han trobat al nivell d'enfonsament de la casa. Estava format per diverses capes sobreposades, una interior més gruixuda consistia en una capa de fang que serviria per allisar i regularitzar la superfície dels murs, una fina capa amb restes de cendres s'intercalava entre aquesta i la capa d'emblanquiment exterior. La presència de cendres en la composició de les capes de base dels enlluïts tenia una funció pràctica al donar consistència i duresa a l'argila, recurs que ja era esmentat per Vitruvi en fer referència a la composició de la massa de fang emprada per a la construcció (Lillo, 1993, 88-90).

Encara que no s'han conservat restes que ens determinen el sistema de cobriment de la casa, sí s'han trobat fragments d'una biga de fusta cremada i caiguda entre l'estrat d'ensorrament de la vivenda i restes de fang amb empremtes de canya que formarien part de la teulada, restes que ens indiquen que el cobriment d'aquest recinte estaria format per un sistema d'enbigat, cobert amb un entramat de canyís o branques i consolidat amb fang.

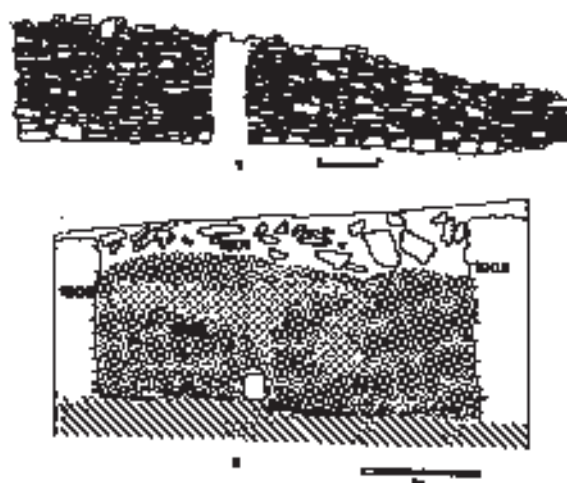

Figura 3. 1.- Unitat estratigràfica 1002; 2.- Secció nord-sud D-1.

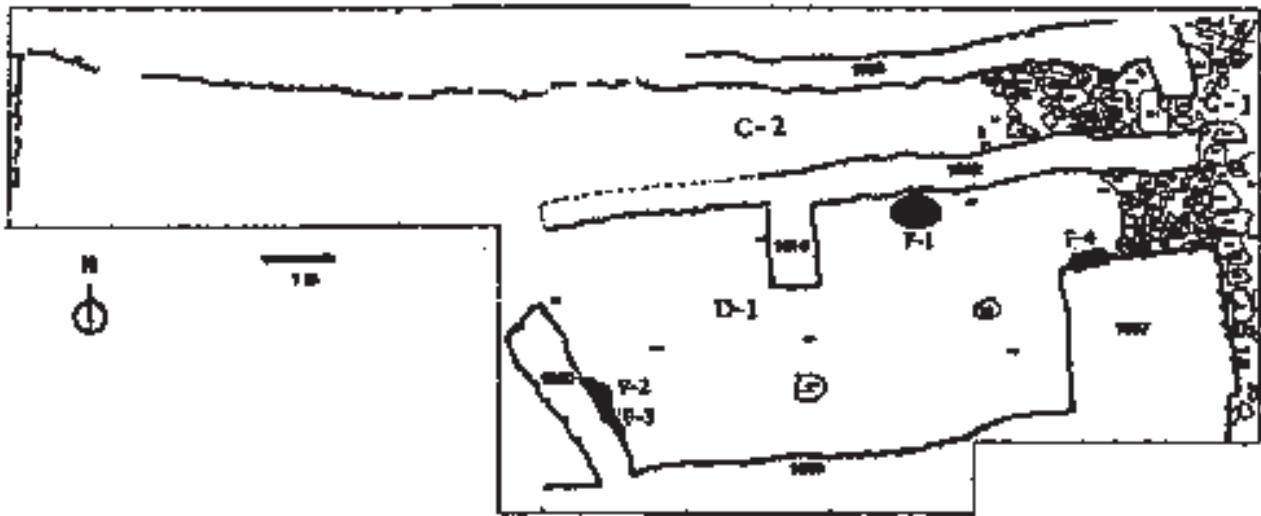

Figura 4. Nivell d'ocupació amb l'enllosat del carrer, rampa d'accés i situació dels enterraments del departament 1.

Dos blocs de pedra escairats situat al mig de l'habitació (un de 30 x 24 x 20 centímetres i l'altre de 37 x 35 x 17 centímetres), a una distància de 2,50 metres l'un de l'altre, i falcats en el sòl original, serviren de base als pals de fusta que sostenien la construcció (Figs. 3,2; 4), impedit que aquests s'enfonsaren a causa del pes del sostre i donada la plasticitat de la terra. Aquests blocs formarien part de l'estructura de sustentació de l'edifici, amb un sistema semblant al trobat al Puig de la Nau on també es documenten bases de pedra que haurien servit per descansar els pilars (Gusi, Oliver, 1989, 205-221).

Els enterraments infantils

Durant la campanya d'excavació de 1995 es van localitzar les restes de tres inhumacions a l'interior del departament 1 (Làm. I, 1), identificades amb les referències F-1, F-2 i F-3, aquestes dues últimes van aparèixer associades a la mateixa fossa (Fig. 4).

Les fosses estaven excavades sota el sòl d'ocupació i es trobaven adossades als murs que delimiten el perímetre de l'habitació.

Les restes humanes estudiades corresponen a dos individus infantils i un fetus. Amb l'estudi del grau de formació i calcificació dels gèrmens dentaris s'ha pogut determinar l'edat dels dos esquelets. F-1 correspondria a un nen mort als tres mesos de vida aproximadament i F-2 hauria mort una mica més jove, entre un i dos mesos. A partir de la mesura dels ossos llargs s'ha determinat l'edat del

fetus F-3 que hauria mort al quart mes de gestació (Majó, 1996).

Pel que respecta a l'estudi antropològic exhaustiu de les restes humanes no farem referència en aquest article ja que són objecte d'una publicació específica en aquest mateix volum per part de T. Majó.

Inhumació F-1

L'enterrament es va efectuar en una fossa - unitat estratigràfica 1029- (Fig. 5, 1; Làm. II, 1) excavada a la mateixa roca calcària que serveix de basament a l'edifici, junt a la paret nord (unitat estratigràfica 1002) i a pocs metres de l'entrada a la vivenda (Fig. 4). Per a la seva construcció es va retallar el sòl de l'habitació i va ser colmatada posteriorment amb un sediment granulós, de color ocre (unitat estratigràfica 1030), clarament diferenciable de l'estrat que l'envoltava. La disposició del cos era est-oest, seguint l'orientació de la paret a la que s'adossa l'enterrament.

La fossa, de 68 per 42 centímetres, presenta una forma el·líptica i una secció semicircular amb el fons situat a una cota 20 centímetres per sota del nivell del sòl (Fig. 5,1). La posició de l'esquelet (Làm. II, 2) sembla estar en funció d'un acoblament a la forma curvada de la fossa, amb el tronc descansant sobre el fons i les extremitats i el cap en posició més elevada, amb un dels braços flexionat davant el crani i l'altre tocant el tronc (Fig.5, 2).

Tots els ossos es van trobar en connexió anatòmica a excepció dels de les extremitats inferiors de les quals només es va recuperar *in situ* el fèmur dret (Fig. 5, 2).

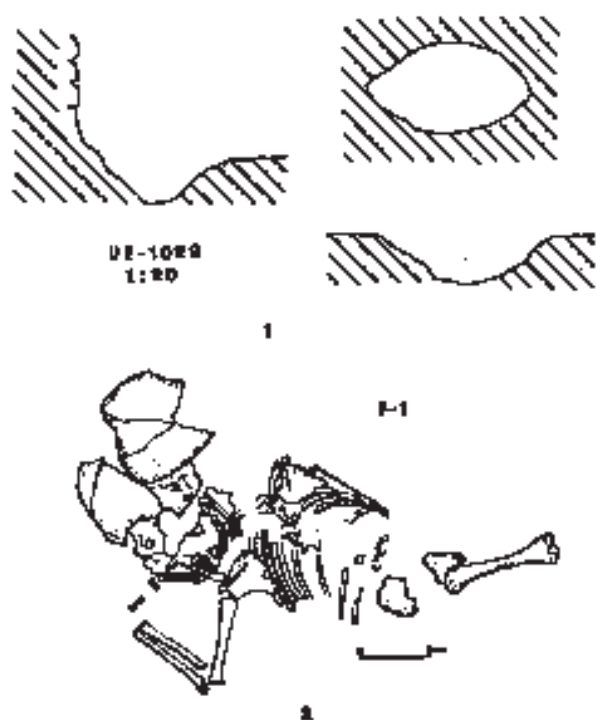

Figura 5. 1.- Secció i planta de la fossa UE 1029; 2.- Restes humanes de la inhumació F-1.

Les restes no venien acompanyades de cap tipus d'objecte personal.

En el cas de la inhumació F-1 podem parlar d'un enterrament primari que va ser efectuat en un moment posterior a la construcció de la vivenda com així ho demostra el contexte estratigràfic al que s'associa. Les restes van ser alterades posteriorment a la seva disposició, fet que va provocar la remoció i desaparició de la major part dels ossos de les extremitats inferiors, potser per trobar-se més prop de la superfície que la resta del cos a causa de la forçada disposició de l'esquelet en la fossa.

Inhumacions F-2 i F-3

La fossa -unitat estratigràfica 1031- (Fig. 6,1) que conté les restes de les inhumacions F-2 i F-3 està també excavada a la roca i s'adossa al mur que comunica amb una habitació annexa que pertany a la mateixa vivenda -unitat estratigràfica 1020- (Fig. 4). Presenta un traçat irregular i unes dimensions més grans que l'enterrament anterior, amb un metre de llargària i 30 centímetres d'amplària màxima, el fons es situa a una cota de 24 centímetres per sota del sòl original (Fig. 6, 1).

La fossa està delimitada al seu costat oest per la cementació del mateix mur (Figs. 6,1; 3, 2) i pre-

senta un condicionament intern format per pedres encaixades que delimiten el seu perímetre i unes altres més menudes situades per damunt de les restes i falcant el crani (Fig. 6, 2; Làm. III). Aquest enterrament no presentava tampoc cap tipus de material associat.

No s'observa en superfície cap retall del paviment efectuat a l'excavar la fossa, i el sediment que la colmatava era el mateix que forma el nivell de preparació del terra (unitat estratigràfica 1030). Això ens indicaria que l'enterrament es va efectuar en un moment sincrònic o bé anterior a l'ocupació d'aquest sòl.

Pel que fa a les restes de l'esquelet, la inhumació F-2 està més mal representada (Fig. 6, 2), havent-se conservat només *in situ* el crani i l'extremitat superior dreta (Majó, 1996).

Els ossos de l'extremitat superior estan en connexió anatòmica el que ens indica el caràcter primari de la inhumació F-2, amb la conservació de l'articulació entre el braç i els ossos de l'avantbraç. Aquest enterrament hauria estat també alterat posteriorment amb la conseqüent desaparició de la major part de l'esquelet.

Entre les restes de F-2 s'han pogut identificar cinc ossos que destaquen per la seva petita talla i per la seva fragilitat. Aquesta inhumació denominada F-3 correspondria a un fetus, l'edat del qual s'ha pogut determinar a partir de les dimensions de la tibia que ens indicarien que la seva mort es va produir al voltant dels quatre mesos de gestació (Majó, 1996).

En el cas de la inhumació F-3 creiem que també correspondria a un enterrament primari, encara que no podem confirmar el caràcter de la inhumació amb seguretat al haver-se trobat els ossos dispersos en la fossa però, ateses les dimensions i fragilitat d'aquests, resulta difícil pensar en un trasllat de les restes des d'un altre lloc.

La disposició d'un fetus en la fossa ens descarta la possibilitat que l'enterrament de F-3 es relacionara amb un sacrifici fundacional de la casa, encara que F-2 es situa en un moment no massa llunyà al de la construcció de la vivenda.

En molts jaciments ibèrics s'han volgut relacionar aquestes morts amb ritus de fundació o remodelació de la casa, al estar les restes associades als nivells de cementació de la vivenda i que, en alguns casos, aquests enterraments foren objecte d'un sacrifici fundacional (Barriall, 1989, 9-18). Al Castellet de Bernabé (Lliria) s'han relacionat les inhumacions efectuades a l'interior d'urnes sota el paviment de les vivendes amb moments de construcció o destrucció de les estructures (Guérin, Calvo, Grau, Guillen, 1989, 63-95).

La localització de les fosses es va efectuar en els dos casos prop dels murs, sota el paviment de la vivenda, i no duien associat material, signe de que encara no rebien la mateixa consideració que els adults fins arribar a una certa edat i no se'ls dispensava el mateix ritus que a aquells, ni se'ls solia acompanyar en l'enterrament de cap objecte de tipus personal.

Són moltes les característiques comunes a tots els enterraments infantils documentats en un marc geogràfic ampli. A l'àrea murciana, Coimbra del Barranco Ancho ha proporcionat enterraments infantils a l'interior d'habitacions (Lillo, 1981, 52). A la zona valenciana els jaciments del Castellet de Bernabé (Lliria), Los Villares (Caudete de las Fuentes) i El Puntal dels Llops (Olocau) presenten inhumacions de neonats però sempre amb un únic enterrament en un mateix departament (Guérin, Martínez, 1988, 245). Enterraments amb més d'un individu es troben a La Seña, Villar del Arzobispo (Guérin, Martínez, 1988, 231) i també a La Escudilla (Sucàina), on tres dels seus recintes, amb unes característiques singulars, han proporcionat 28 inhumacions infantils en urna (Gusi, 1989, 19-42).

Més al nord es documenten inhumacions infantils en fosses simples o múltiples a La Moleta del Remei (Gracia, Munilla, Mercadal, 1989, 133-161) i El Puig de la Nau (Benicarló), on un dels enterraments contenia les restes de dos individus i un altre va proporcionar l'esquelet d'un fetus a terme de 35 o 36 setmanes (Oliver, Gómez, 1989, 51-61; Oliver, Gusi, 1995, 67, 75; Gómez, 267-272). El Puig de la Misericòrdia (Vinaròs) presenta enterraments efectuats a l'estrat d'anivellament del paviment de l'habitació i el poblat de Sant Josep (Vall d'Uixó) ha proporcionat dos enterraments de inhumació per sota dels nivells d'ocupació del segle V aC (Oliver, Gómez, 1989, 51-61).

Geogràficament els paral·lels més propers els trobem als jaciments ibèric de Les Forques (Borriol) on es va documentar un enterrament d'inhumació en vivenda (Oliver, 1881, 252), i a Montmirà (l'Alcora) on s'han documentat les restes d'un perinatal de tres o quatre setmanes de vida que van ser dipositades directament sobre la roca (Grangel, Ulloa, Giménez, 1990-1991, 207-221).

Enterraments de fetus en fossa es troben al jaciment del Molí d'Espigol (Mercadal, 1989, 183-191) i a la Penya del Moro on es van dipositar sota el paviment les restes d'un fetus a terme (Barberà, Campillo, Miró, Molist, 1989, 161-173).

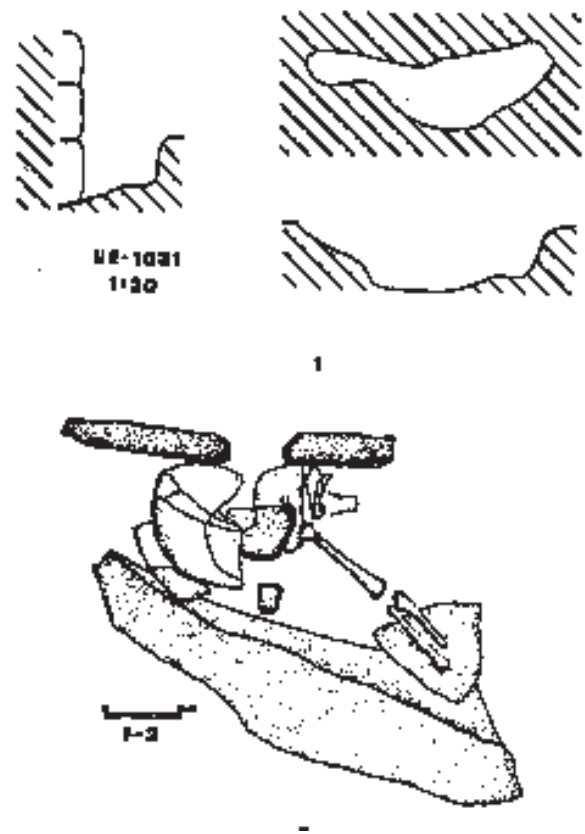

Figura 6. 1.- Secció i planta de la fossa UE 1031; 2.- Restes humanes de l'enterrament F-2.

El ritus fundacional (F-4)

A l'entrada al departament 1, just al final de la rampa d'accés i al costat del mur, van ser dipositades, en un *loculus* excavat a la roca, les restes d'una mandíbula de porc senglar (Fig. 4). La fossa, d'escassa profunditat i forma irregular, es va efectuar en el moment de construcció de la vivenda, ja que se situa sota el sòl d'ocupació d'aquesta i es va cobrir amb el mateix sediment que forma el nivell de preparament del terra i que s'estén per tota l'habitació.

Aquest enterrament es localitza al mateix context que la fossa amb les restes de les inhumacions F-2 i F-3: al costat del mur, sota el paviment i enterrat abans de l'anivellament del sòl.

A Castelló trobem enterraments de restes d'animals en fosses excavades sota el sòl de les cases al jaciment de La Escudilla (Sucàina) on es documenten restes de gos, ovella i porc senglar (Gusi, 1989, 19-43) i en el Puig de la Nau (Benicarló) on es documenten restes d'ovicàprids (Oliver, Gómez, 1989, 51-63; Oliver, Gusi, 1995). En tots els casos les restes d'animals se situen en la

mateixa posició espacial que els enterraments infantils.

Al jaciment d'Alorda Park (Calafell) es documenten enterraments de caps i potes d'ovelles joves, d'un gosset i del fèmur d'un infant de menys d'un any, que se'ls ha relacionat amb sacrificis de construcció-reparació d'estructures domèstiques (Sanmartí, Santacana, 1992, 37-56). A La Penya del Moro (Sant Just Desvern) es troben caps i potes davanteres de cabretes i ovelles sota el sòl de diferents habitacions i a una mateixa habitació es va documentar l'esquelet complet d'un càprid adult i l'enterrament d'un neonat o fetus, que es relacionen amb sacrificis de fundació (Barberà, Sanmartí, 1977, 298-301).

ESPAIS DE COMUNICACIÓ

Pel que fa als espais de comunicació, s'han documentat dues vies de pas excavades encara parcialment, que delimiten la vivenda per la banda nord i est (Figs. 2; 4).

El carrer 1 (Làm. 1, 2) circula amb una orientació nord-sud i queda limitat per la façana del recinte excavat, al qual s'accedeix per aquesta mateixa via. Fins ara la longitud excavada és de 5,50 metres i encara no s'ha pogut determinar la seua amplària.

El paviment del carrer el formen lloses de pedra calcària de grans dimensions (unitat estratigràfica 1011), sobre el qual s'assenta directament un estrat format per pedres procedents de l'enfonament de les parets de les vivendes adjacents (unitat estratigràfica 1001).

Perpendicular a l'anterior corre una altra via o corredor en direcció est-oest (C-2). El seu recorregut queda delimitat per la paret nord del departament 1, i coincideix el seu final amb el perímetre de la muralla. Es tractaria d'una via secundària de 16,10 metres de llarg, que desemboca en el carrer 1, sent al seu inici més estret amb tan sols un metre d'ample, eixamplant-se cap l'oest arribant als 2,50 metres a la meitat del seu trajecte. No s'ha excavat totalment en profunditat i sembla que des d'ella també es pot accedir a la vivenda. La circulació per aquesta via de pas, a causa de la seva reduïda amplada, seria únicament per a viants.

ANÀLISI DEL MATERIAL ARQUEOLÒGIC

El material analitzat pertany predominantment al departament 1, concretament a les zones

més pròximes als murs, en contexte amb la unitat estratigràfica 1008, estrat format per l'ensorrament de la vivenda. Destaca la gran concentració d'àmfores i grans recipients d'emmagatzematge a la base d'aquest estrat ja en contacte amb el sòl de l'habitació, especialment a l'angle sudest. Les anàlisis paleocarpològiques de les terres procedents d'aquesta zona ens indiquen la presència de restes de vinya (*Vitis* cf. *vinifera*), avellana (cf. *corylus* avellana), *graminae* i alguna llavor pertanyent a l'espècie de les Crucifera (família de les cols) i de *Galium* sp (l'estudi paleocarpològic ha estat efectuat per Carme Cubero i Corpas (CEM, Centre per la Gestió del Patrimoni Cultural i Natural de Martorell).

La presència d'avellana entre les restes estudiades ens indicaria unes condicions microclimàtiques més humides que les actuals a la zona dels voltants del jaciment.

A la zona més propera a l'entrada del departament 1 s'han trobat la majoria dels molins que confirmen la feina de molta com una de les activitats a desenvolupar en aquest àmbit de la vivenda, documentant-se la presència de gramínies en el nivell associat a aquest material, que es podrien adscriure al gènere *Avena* i *Hordeum* sp.

CERÀMICA

CERÀMICA IBERICA

La major part del material arqueològic recuperat en el transcurs de les excavacions està format per ceràmica ibèrica típica, fabricada a torn i sense decorar; les peces decorades són poques en relació al total del material recollit i presenten la típica decoració amb motius geomètrics, formant sanefes i combinats amb bandes i línies paral·leles més o menys amples, cercles concèntrics, semicercles i serpentejats de color roig; les pastes són clares, de color ataronjat, encara que poden presentar també dues tonalitats, en aquest cas ens referim a la pasta anomenada "sandvitx" o de cocció alternant; les formes més corrents pertanyen a àmfores, grans recipients, plats, tapadores, bols i gerros.

Ceràmica de cuina.

Està fabricada a torn lent, amb abundant desgreixant, visible tant en la pasta com en la superfície, parets gruixudes i pasta que oscil·la entre el roig fosc i el negre. Les formes corresponen a

gerres, olles i cassoles, de diferents dimensions i formes, sense decoració, de perfils globulars i ovoïdes; amb anses o sense; de base plana o còncava, amb peu o sense peu; la seua funció és pràctica: cuinar o emmagatzemar aliments. A l'igual que la resta del material està molt fragmentada, sent menys abundant.

Àmfores

Són nombrosos els fragments d'àmfores que es conserven: vores, anses, parts del cos, bases; i malgrat que no se'n conserva cap de sencera, sí que hi ha grans fragments que possibiliten la seua parcial reconstrucció.

La pasta d'aquests recipients és de color ataronjat, si bé també està present la pasta tipus "sandvitx", la seua superfície exterior no presenta restes de decoració.

Són recipients tancats de perfil globular, fons arrodonit, de vores reentrants amb els llavis a penes desenvolupats, ametllats i grossos i amb anses de secció circular.

Aquests recipients portarien tapadores de ceràmica i de pedra, com ho demostra la quantitat d'elles trobades al departament 1, o d'algun altre material més feble que no s'ha conservat. La seua funció està relacionada amb el transport i contingut principalment de líquids.

Dins d'aquest grup destacaria majoritàriament la forma ibèrica Maña B-3, aquest tipus està documentat en poblats ibèrics situats prop del litoral des del segle V aC a l' I aC i el fet que no presente cap tipus de revestiment interior el relaciona amb el transport de sòlids. La seua presència ajuda a establir el perfil cronològic del jaciment ja que, a l'estar associada amb les formes Dressel I, concreta la seua cronologia entre finals del segle II aC i I aC (Fernández, 1987-1988, 261).

Recipients d'emmagatzematge

Dins d'aquest grup hem inclòs tota una sèrie de recipients d'àmplia morfologia i diferent grandària que es relacionen amb les activitats domèstiques d'emmagatzematge i preparació d'aliments (Fig. 7).

Es tracta de recipients generalment fondos, més o menys tancats i d'altres oberts, que presenten formes molt variades de perfil cilíndric, bitroncònic, globular o ovoïde; amb coll o sense, i amb les vores exvasades, rectes o reentrants, sense faltar la característica vora d'ànec; les bases poden

ser planes, còncaves o amb peus anulars; els envasos poden presentar anses o no, sent aquestes geminades, de secció circular i de cinta; alguns fragments presenten decoració a l'exterior. Les pastes solen ser ataronjades, però tampoc falten les de tipus "sandvitx."

Dins d'aquest grup podem esmentar les *dolia*, gerres de diferents dimensions i els *kàlathoi*.

Les *dolia* estan presents en la majoria dels jaciments ibèrics i malgrat que la seva cronologia no està del tot clara, Pellicer les situa entre els anys 200 i 50 aC, mentre que Junyent els dona una cronologia que abarcaria tot el període ibèric (Fernández, 1987-1988, 265).

Els *kàlathoi* són també formes molt esteses dins del món ibèric i sembla que ja estan presents des de mitjans del segle IV aC, data de la seua probable aparició. Es conserven fragments de cossos i de llavis plans, alguns d'ells amb decoració al llarg del llavi a base de bandes més o menys amples; aquesta decoració també es pot apreciar sobre el cos, en aquest cas, a més de les bandes trobem cercles concèntrics i semicercles. Aquesta forma de *kàlathos* amb cos cilíndric, ala plana, base còncava i amb decoració pintada pot datar-se a partir del segle III aC; es tracta d'un dels pocs tipus ibèrics que s'exporta fora de l'àmbit propi de la cultura ibèrica i que perdurarà després de la conquesta romana (Mata, Bonet, 1992, 129).

Una altra forma característica del món ibèric són les gerres de cos globular amb les vores tipus d'ànec, de gran dispersió en el sud-est peninsular i amb una cronologia al voltant del segle III aC (Fernández, 1987-1988, 266).

Gerres

Aquesta forma està relacionada amb el consum i contingut de líquids. Cal destacar la presència d'una gerra sencera de 16 centímetres d'alçada i 9,50 centímetres de diàmetre (Fig. 8, 1), es tracta d'un recipient globular, sense decoració, amb ansa, encara que aquesta no s'ha conservat, de base plana, boca circular i coll recte.

Són recipients tancats, de diverses grandàries, amb ansa, de perfil globular i coll més o menys destacat, boca trilobulada o circular i que poden presentar o no decoració.

Els fragments conservats corresponen, en la seva majoria, a formes de perfil globular i boca circular amb el llavi exvasat (Fig. 8), aquestes formes pertanyen cronològicament a l'ibèric ple amb perdurances en l'iberorromà (Mata, Bonet, 1992, 132).

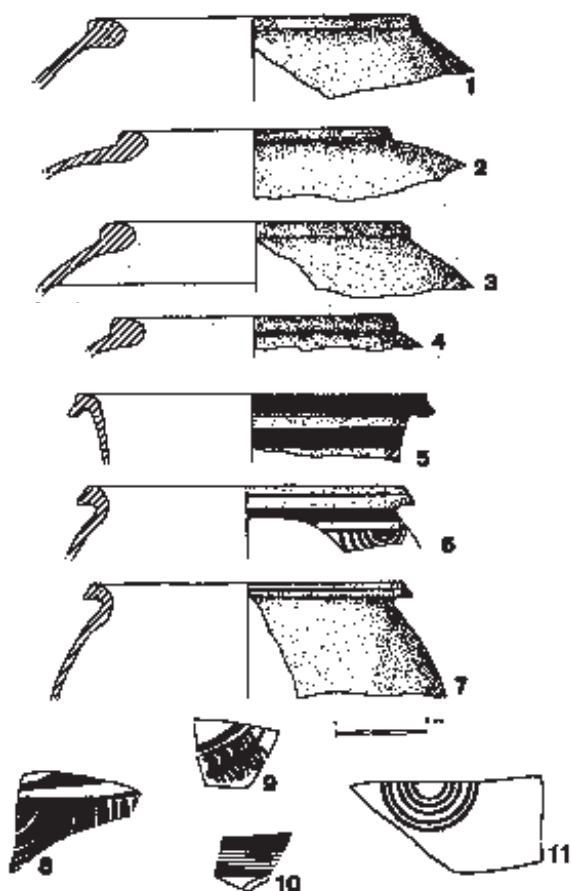

Figura 7. Recipients d'emmagatzematge i fragments decorats.

Plats i bols

En aquest grup hem inclòs les formes obertes, plats, pàteres o bols, més o menys fondos i de diverses dimensions. No se'n conserva cap de sencer i mitjançant els fragments recuperats podem parlar de formes amb les vores exvasades, rectes o lleugerament reentrants, de fons plans o còncaus i que poden presentar bases de peu anular amb més o menys alçada. Alguns fragments presenten decoració pintada interior, principalment bandes paral·leles de diversa amplada, si bé també hi ha algun exemple de decoració exterior (Fig. 9). La seva cronologia comprèn tot el període ibèric (Mata, Bonet, 1992, 134).

Tapadores

Per la seua morfologia resulta de vegades difícil distingir les tapadores dels plats, ja que

alguns fragments de vores o de peus poden confondre's fàcilment, i alguns plats poden fer la funció de tapadores (Fig. 10).

Es tracta de peces de perfil hemiesfèric amb agafador o pom que poden presentar o no decoració pintada; es conserven alguns poms de forma discoidal amb una perforació en el centre (Figs. 10, 1, 2). Si bé la seua grandària pot variar, el diàmetre d'algunes peces gira al voltant dels 16 centímetres.

Respecte a la seua cronologia, aquesta és més difícil de precisar ja que vindrà determinada pel tipus de recipient que tapen. Mencionem a part mereixen les imitacions ibèriques de parets fines, entre els fragments cal mencionar una base de peu anular (Fig. 11, 4), que s'aproxima a la forma II de Mayet (1975).

CERÀMICA D'IMPORTACIÓ

Acompanyant al material ibèric tenim un altre grup format per ceràmica d'importació en el qual trobem àmfores romanes Dressel I, àmfores Lamboglia 2, ceràmica de vernís negre (campaniana b),

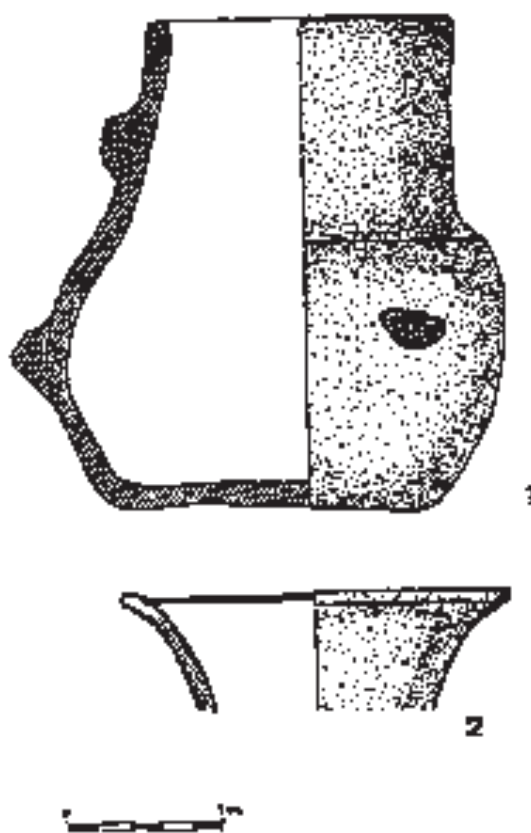

Figura 8. Gerres.

ceràmica de parets fines, àmfores púniques Mañá C-2 i ceràmica gris emporitana. El nombre de fragments que pertanyen a aquest grup és molt reduït però significatiu ja que ens ajuda a concretar el perfil cronològic del jaciment.

Les àmfores romanes Dressel I (Fig. 11, 5) tenen una àmplia dispersió per la mediterrània durant els segles II i I aC. Són habituals a la nostra costa i de vegades apareixen associades a les Lamboglia 2 en derelictes i fondejadors de la província, com per exemple a Almassora, Vinaròs, Benicarló, Alcossebre i riu Millars (Fernández, 1986, 240).

La seua presència al jaciment es limita a uns quants fragments. També es conserven dos fragments de cos que pertanyen al tipus Dressel 2-4. A més de les àmfores, cal mencionar la presència de un recipient globular de procedència també romana.

Les Lamboglia 2 tan sols estan representades per escassos fragments. Aquestes formes tenen també una àmplia dispersió, cronològicament es situen entre finals del segle II aC i inicis de l'I aC i sembla que deixen d'utilitzar-se al voltant de l'any 50 aC, moment en que per l'evolució d'aquestes formes es converteix en l'àmfora Dressel 6 (Fernández, 1986, 241).

La ceràmica de vernís negre està molt poc representada en el jaciment, tan sols podem contar amb la presència de cinc fragments del tipus campaniana b. Les reduïdes dimensions dels fragments dificulten la seua identificació en alguna forma concreta, però les característiques que presenta el fragment de base recollida han permès la seua identificació amb la forma Lamboglia 3 (Fig. 11, 6). Cronològicament el grup de la campaniana b s'extén des de mitjans del segle II a l'I aC

La ceràmica de parets fines, pròpia de la segona meitat del segle II aC i que desapareix a finals del període republicà, també està molt poc representada. Entre els escassos fragments s'identifiquen dos que pertanyen a una base de peu anular (Fig. 11, 3), que es podria atribuir a la forma X de la tipologia de Mayet (1975, 44, làms. XVI-XVII, XVIII-XIX).

Les àmfores púniques del tipus Mañá C també tenen escassa representació, els fragments recollits pertanyen a la forma Mañá C-2. Aquests envasos són abundants entre els anys 175-125 aC i estan presents en la majoria dels jaciments mediterranis occidentals a partir del segle III aC (Fernández, 1987-1988, 259).

La ceràmica gris emporitana, a l'igual que les anteriors, és escassa. Cronològicament aquestes

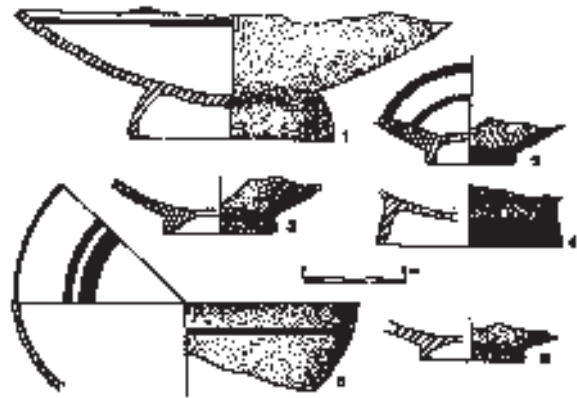

Figura 9. Diverses formes de plats ibèrics.

formes estan documentades entre el 125 i el 75 aC. Dels fragments recollits destaca la vora d'un plat que correspon a la forma A-II de la tipologia de Barberà, Nolla i Mata, aquests tipus es caracteritzen per la individualització de la vora que se separa del cos mitjançant una carena ben marcada (Fig. 11, 1), cronològicament se situa a partir de la meitat del segle I aC, perdurant fins el 35 aC (Barberà, Nolla i Mata, 1993, 24, làm. 3 A-II).

Finalment inclourem en aquest apartat unes formes de procedència eivissenca. Són unes bases anulars classificades com morters que presenten el fons interior recobert d'un material abrasiu, escòria o fundició de ferro, per facilitar la seua funció. El fons exterior presenta unes menudes acanaladures concèntriques, amb una separació entre elles que oscil·la entre els 3 i 5 mil·límetres (Fig. 11, 2). Es tracta de recipients oberts, de parets grosses, amb vores exvasades i planes que poden presentar la cara superior completament rectilínia. Les bases

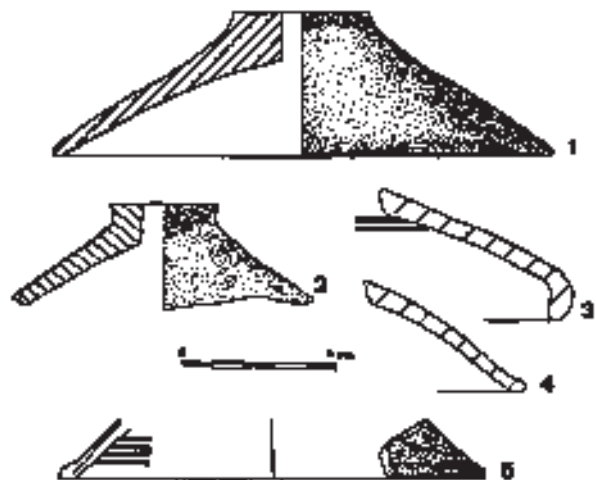

Figura 10. Diverses formes de tapadores ibèriques.

són anulars, el diàmetre oscil·la entre el 13 i 18 centímetres, l'alçada varia entre 8 i 10 centímetres, i el diàmetre de les vores entre els 30 i 40 centímetres. Aquesta forma de morter és molt freqüent a Eivissa i d'allí va ser exportada a les Balears i a la costa peninsular. Té molta perduració en el temps i arriba fins el 200 aC, moment en que és substituït per altres tipus. Han estat datats en jaciments peninsulars a la primera meitat del segle IV aC i finals del segle III aC, com és el cas d'Empúries i del Puig Castellet (Lloret del Mar) respectivament, fet que ens parla d'una exportació primerenca d'aquestes formes si tenim en compte la cronologia donada per Empúries (Ramón, 1990-1991, 266).

ALTRES ELEMENTS CERÀMICS

En menor proporció s'han conservat altres peces de ceràmica com és el cas d'un *pondus* d'argila, secada al sol, de forma paral·lelepípeda i amb una perforació per facilitar la seua suspensió (Fig. 12, 1) i tres fuseroles, dues de forma troncocònica i una altra discoidal (Fig. 12, 4). També s'ha recollit un fragment d'una peça massissa d'argila d'uns 5 centímetres de llargària i de secció circular que s'utilitzaria com a mà de morter (Mata, Bonet, 1992, 137).

Cal mencionar la presència de tres peces discoidals de 3, 4 i 5 centímetres de diàmetre respectivament, fetes sobre fragments de ceràmica a torn ibèrica (Figs. 12, 2, 3), la part emprada en la seua fabricació determina la presència o no de decoració i el tipus de secció (còncava, plana o plano convexa). La funcionalitat d'aquestes peces no està clara, es parla de tapadores o de peces de joc (fitxa), estan presents en la majoria dels jaciments ibèrics de la província, com per exemple: Puig de la Misericòrdia (Vinaròs), Puig de la Nau (Benicarló), El Palau (Alcalà de Xivert), La Balaguera (Pobla Tornesa), a San Josep i La Punta d'Orleyl a la Vall d'Uixó; comprenent una cronologia que aniria del segle V aC fins el II-I aC (Oliver, 1983, 81-87).

OBJECTES METÀL·LICS

La presència d'objectes metàl·lics al llarg de totes les campanyes ha estat més be pobra reduint-se a una anella de bronze de 3 centímetres de diàmetre, amb un rebló de ferro, que ha estat considerada com una anella de subjecció; tres claus de ferro, de secció circular; un ganivet frag-

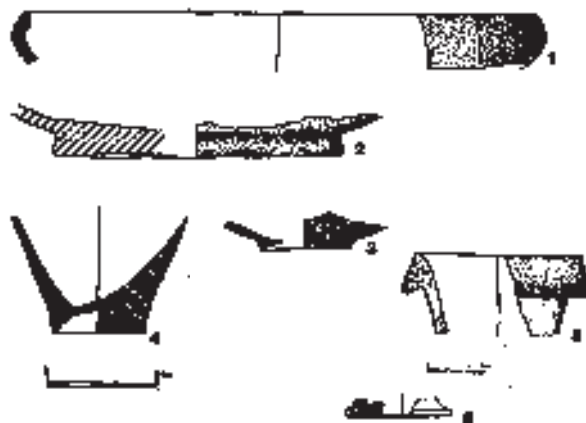

Figura 11. Ceràmiques d'importació.

mentat, una punta, una peça quadrangular i un fragment de difícil identificació, tot en ferro. Cal destacar que es van recollir restes d'escòria procedents de la fundició de ferro (Fig. 13, 1-3, 5-6).

MATERIAL PETRI

No es pot considerar excessivament nombrosos, però sí significatiu pel fet d'estar format majoritàriament per tapadores. S'han recollit un total de quaranta d'aquestes peces, sis molins, dos *pondus* amb perforació i algunes pedres de riu.

Per a la fabricació d'aquest material s'ha utilitzat pedra calcària i amb menor proporció sorrenca, tots dos tipus es troben fàcilment dins d'una àrea propera al poblat, ja que formen part de la composició geològica pròpia de la zona.

Les dimensions i factures de les tapadores són molt similars amb un clar predomini de les que oscil·len entre els 14 i el 16 centímetres de diàmetre i presenten 2,50 centímetres de grossària.

De les dos peses de teler, una està elaborada sobre pedra sorrenca i presenta una forma troncopiramidal; l'altra és una pedra de riu amb perforació que possiblement ha desenvolupat aquesta funció, està fragmentada i tan sols es conserva la part perforada (Fig. 14).

S'han recollit també, com ja hem dit abans, algunes pedres de riu que podrien haver-se utilitzat per alguna funció domèstica, com es el cas d'una mà de morter; és interessant assenyalar la presència de una pedra sorrenca rectangular (8 x 3,80 x 2 centímetres) que podria haver estat utilitzada per afilar.

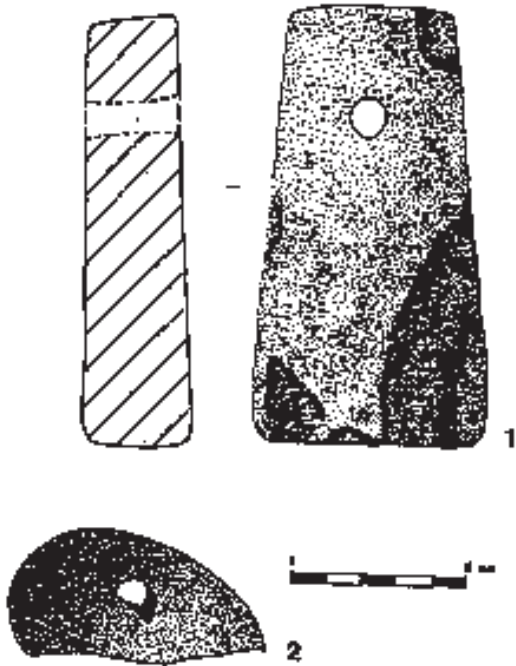

Figura 14. Peces de teler en pedra.

MATERIAL OSSÍ

La indústria òssia és pràcticament inexistent i es limita a la presència d'un punxó amb fractura proximal realitzat sobre una diàfisi d'un os llarg, amb vores paral·leles i secció el·líptica, amb un apuntament progressiu distal. La seua utilització ha provocat un llustrat de tota la peça i un desgast i estellament de la punta (Fig. 13, 6).

CONSIDERACIONS FINALS

Una sèrie d'evidències ens han fet considerar l'existència d'una segona altura al recinte excavat. La primera es deriva del mateix sistema de construcció del departament 1 que forma un semi soterrani on el sòl original se situa a 0,50 metres per sota de la cota del carrer, solució arquitectònica que es podria relacionar amb la presència d'una altra altura de la casa (Bonet, Guérin, 1995, 88). Així, si es considera l'alçada dels murs de pedra conservats en aquest departament, que arriba fins als dos metres, i atesa l'elevada potència de la capa de tovots caiguts procedents de l'ensorrament de la part alta de les parets, l'existència d'un pis superior semblaria més que probable.

Vivendes de dues plantes estan documentades al Puig de la Nau, Benicarló (Oliver, Gusi, 1995,

253-261), a La Moleta del Remei d'Alcanar (Gracia, Munilla, Pallarés, 1988), Puntal dels Llops i Castell de Bernabé (Bonet, Guérin, 1989).

El material arqueològic recuperat junt a altres factors com l'inexistència d'una llar de foc o l'escassa presència de fauna, ens aporten evidències sobre la possible funcionalitat d'aquest recinte. La part baixa de l'edifici excavat funcionaria com a lloc de treball i magatzem dins de l'habitatge com ho demostra el material documentat, format en la seua major part per fragments d'àmfores i de grans recipients ceràmics, trobats a una zona protegida del pas, és a dir, prop de les parets de la casa, especialment al llarg del mur que tanca l'habitació pel sud i a l'angle que forma aquest amb el mur est. Els recipients s'arreglarien sobre el sòl o potser se situarien en prestatges, donada l'alçada a la que s'han trobat alguns d'ells. Recintes d'aquest tipus es documenten al Puig Castellet als nivells de la segona meitat del segle III aC (Llorens, Pons, Toledo, 1989, 112).

Les feines de molta, testimoniades pels molins trobats a la zona més propera a l'entrada, ens indicarien la presència dels cereals entre la dieta alimentària d'aquestes poblacions, com ho demostren les anàlisis paleocarpològiques realitzades. A aquestes activitats s'afegirien altres treballs artesanals com el teixit, que també es realitzarien dintre d'aquest àmbit de la vivenda.

Seria en aquest mateix contexte domèstic on s'haurien efectuat els enterraments dels dos individus infantils i el fetus, amb les restes dipositades directament sobre el terra en fosses excavades junt als murs i sota el nivell del sòl. A l'entrada de la vivenda es va efectuar també l'enterrament de les restes d'una mandíbula de porc senglar.

Coetani cronològicament al poblat de Racó

Figura 13. 1-5.- Material divers de ferro; 6.- Punxó d'os.

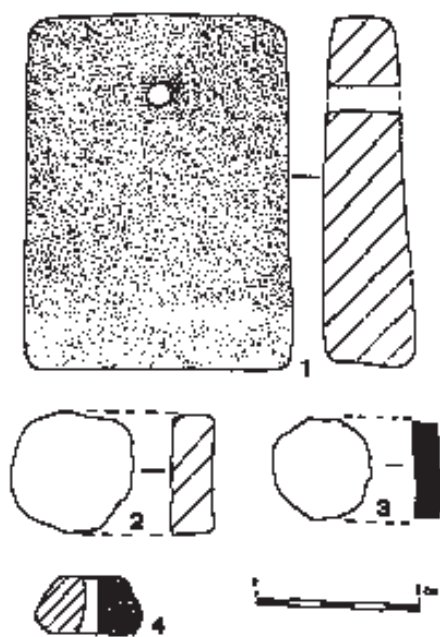

Figura 12. 1.- Peça de teler; 2, 3.- Peces discoidals; 4.- Fusserola.

de Rata, al jaciment de El Palomar (Oliete) es troben recintes amb dues altures, una superior on es situarien llars i dormitoris i la inferior destinada a celler i magatzem, documentant-se també enterraments infantils i d'animals efectuats en fosses (Burrillo, 1994, 111).

Respecte a la cronologia del poblament l'estat actual de la investigació permet situar-lo en un moment de l'ibèric final. L'associació entre les formes ceràmiques ibèriques i el material d'importació ens situaria en un marc cronològic que aniria des de finals del segle III aC a la meitat del segle I aC. Nivells d'aquest període es documenten al poblament de Les Forques (Borriol), al Castell (Almenara), al Solaig (Betxí) i a Sant Josep (Vall d'Uixó), Fase IV, on la decoració ceràmica amb motius vegetals i geomètric evolucionats, les formes dels *kalathoi* i les imitacions de formes campanianes els situen entre els segles III i II aC (Oliver, Blasco, Freixa, Rodríguez, 1984, 70-88). Al mateix àmbit geogràfic que Els Estrets-Racó de Rata trobem el jaciment de La Balaguera amb el qual enllaçaria en els seus moments finals, que arribarien possiblement a mitjans del segle I aC (Jordá, 1950, 295).

Amb la inclusió de tot aquest territori sota l'administració romana es produirà una remodelació del territori que provocarà que a mitjans del segle I aC els pocs poblaments ibèrics que perduren es transformen en assentaments agrícoles romanitzats, situats als peus dels turons on es troba-

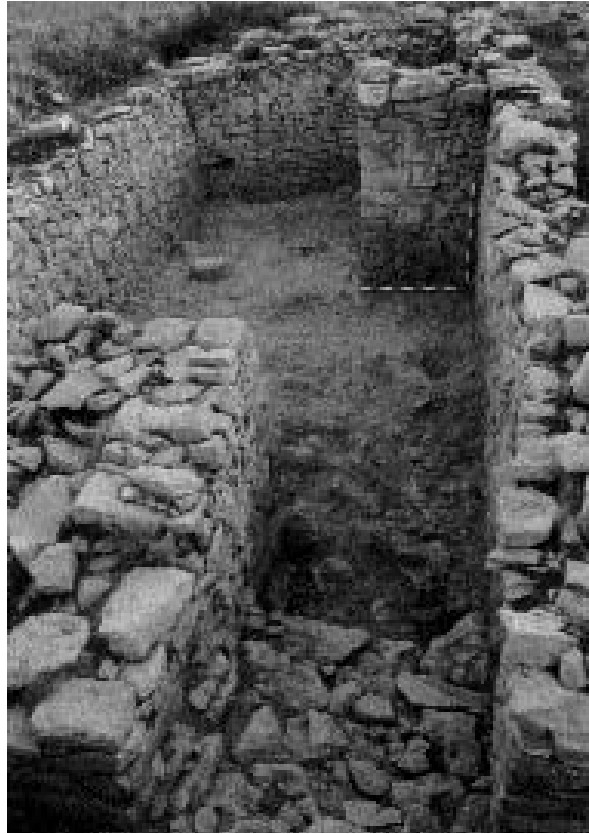
ven.

BIBLIOGRAFIA

- BARBERÀ J., NOLLA J.M., MATA E. (1993): *La ceràmica gris Ampuritana*. Cuadernos de Arqueología, 6, 97 pp. Barcelona.
- BARBERÀ, J., CAMPILLO, D., MIRÓ, C. (1989): *Las inhumaciones infantiles y otros ritos en el poblado ibérico de la Peña del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, 1989, pp. 161-173. Castellón.
- BARBERÀ, J., SANMARTÍ, E. (1977): *El poblado ibérico de la Peña del Moro (Sant Just Desvern, Barcelona)*. Ampurias, 38-40, pp. 295-307. Barcelona.
- BARRIAL, O. (1989): *El paradigma de les inhumacions infantils i la necessitat d'un enfocament teòric*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 1-19. Castellón.
- BONET H., GUÉRIN P., MATA C. (1994): *Urbanisme i habitatge ibèrics al País Valencià*. Cota Zero, 10, pp. 115-130. Vic.
- BONET, H., GUÉRIN, P. (1989): *Habitats et organisation du territoire édétanien jusqu'au début du II s. av. J.-C.* Pré-actes du Colloque International Habitats et Structures Domestiques en Méditerranée Occidentale durant la Protohistoire (Arles-sur-Rhône, 1989), pp. 80- 85. Arles.
- BONET, H., GUÉRIN, P. (1995): *Propuestas metodológicas para la definición de la vivienda ibérica en el área valenciana*. A BAZZANA, DELAIGUE (eds.). Actes de la Table Ronde d'Ethno-Archéologie Méditerranéenne, pp. 85-104. Madrid.
- BURILLO, F. (1994): *L'urbanisme protohistòric a la Vall Mitjana de l'Ebre*. Cota Zero, 10, pp. 102-115. Vic.
- FALOMIR, V., SALVADOR, J. (1981): *I campaña de excavaciones en el poblado ibérico de Les Forques (Borriol, Castellón)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 8, pp. 257-279. Castellón.
- FERNÁNDEZ, A. (1987-1988): *El poblado ibérico de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón)*. Campaña de Excavaciones 1985-1988. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 13, pp. 227-274. Castellón.
- FERNÁNDEZ, A. (1986): *El yacimiento submarino de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón)*. Nuevas aportaciones. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 12, pp. 229-250. Castellón.
- GÓMEZ, F. (1995): *Análisis antropológico*. A OLI-

- VER, GUSI. El Puig de la Nau. Un hàbitat fortificat ibèric en el àmbit mediterràneo peninsular. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 4, pp. 265-277. Castelló.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., MERCADAL, O. (1989): *Enterramientos infantiles en el poblado ibérico de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsia)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, 1989, pp. 133-161. Castellón.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., PALLARÉS, R. (1988): *La Moleta del Remei, Alcanar-Montsia. Campañas 1985-1986*. Publicaciones de la Diputación de Tarragona, 174 pp. Tarragona.
- GRANGEL, E., ULLOA, P., GIMÉNEZ, C. (1990-1991): *Inhumación infantil ibérica en el poblado de Montmirà (l'Alcora, Castellón)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 15, pp. 207-221. Castellón.
- GUÉRIN, P., CALVO, M., GRAU, E., GUILLÉN, P.M. (1989): *Tumbas infantiles en el Castellet de Bernabé (Liria, Valencia)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, 1989, pp. 63-95. Castellón.
- GUÉRIN, P., MARTÍNEZ, R. (1987-1988): *Inhumaciones infantiles en poblados ibéricos del área valenciana*. Saguntum, 21, pp. 231-265. Valencia.
- GUSI, F. (1989): *Posibles recintos necrolátricos infantiles ibéricos en Castellón*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 19-43. Castellón.
- GUSI, F., DÍAZ, M., OLIVER, A. (1991): *Modelos de fortificación ibérica en el norte del País Valenciano*. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III aC), (Manresa, 1990), pp. 79-102. Manresa.
- GUSI, F., OLIVER, A. (1987): *La problemàtica de la iberización en Castellón*. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico, (Jaén, 1985), pp.99-136. Jaén.
- GUSI, F., OLIVER, A. (1989): *Los espacios domésticos en los hábitats ibéricos del valle inferior del Ebro y comarcas de Castellón de la Plana*. Pré-actes du Colloque International Habitats et Structures Domestiques en Méditerranée Occidentale durant la Protohistoire (Arles-sur-Rhône, 1989), pp. 133-137). Arles.
- JORDÁ, F. (1952): *El poblado ibérico de La Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón)*. Resultados de la primera campaña de excavaciones de 1950. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXVIII, pp. 267-296. Castellón.
- LILLO, P. (1993): *El poblado ibérico fortificado de Los Molinicos, Moratalla (Murcia)*. Colección documentos serie arqueología, 3, 221 pp. Murcia.
- MAJÓ, T. (1996): *Estudi de les restes humanes infantils del jaciment de Els Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, Plana Alta)*. A BARRACHINA, LLORENS: El jaciment ibèric de Els Estrets-Racó de Rata, Vilafamés, Plana Alta. (Memòria d'excavació 1990-1995, Conselleria de Cultura, Generalitat Valenciana). València.
- MATA C., BONET H., (1992): *La cerámica ibérica: ensayo de tipología*. Servicio de Investigación Prehistórica. Serie Trabajos Varios, 89, pp. 117-141. Valencia.
- MAYET, F. (1975): *Les ceràmiques a parois fines dans la péninsule ibérique*. 191 pp. París.
- MERCADAL, O. (1989): *Estudi paleoantropològic dels enterraments infantils del poblado ibèric de Molí d'Espigol (Tornabous, Urgell)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, 1989, pp. 183-191. Castellón.
- OLIVER, A. (1983): *Nuevas aportaciones al estudio de las piezas discoidales de los yacimientos ibéricos*. Centro de Estudios del Maestrazgo, octubre-diciembre, pp. 81-88. Benicarló.
- OLIVER, A. (1981): *Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 8, pp. 189-257. Castellón.
- OLIVER, A., BLASCO, M., FREIXA, A., RODRÍGUEZ, P. (1984): *El proceso de iberización en la plana litoral del sur de Castellón*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 10, pp. 63-111. Castellón.
- OLIVER, A., GÓMEZ, F. (1989): *Nuevos enterramientos infantiles ibéricos de inhumación en Castellón*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 51-63. Castellón.
- OLIVER, A., GUSI, F. (1995): *El Puig de la Nau. Un hàbitat fortificat ibèric en el àmbit mediterràneo peninsular*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 4, 341 pp. Castelló.
- RAMÓN J. (1990-1991): *Barrio industrial de la ciudad púnica de Ibiza: el taller AE-20*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 15, pp. 247-286. Castellón.
- ROSAS, M. (s/a): *El poblado ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó)*. (Tesis de Llicenciatura, Universitat de Barcelona).
- SANMARTÍ J., SANTACANA J. (1992): *El poblado ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*. Excavacions arqueològiques a Catalunya, 11,

LÀMINA I

1.- Vista general interior del departament 1.

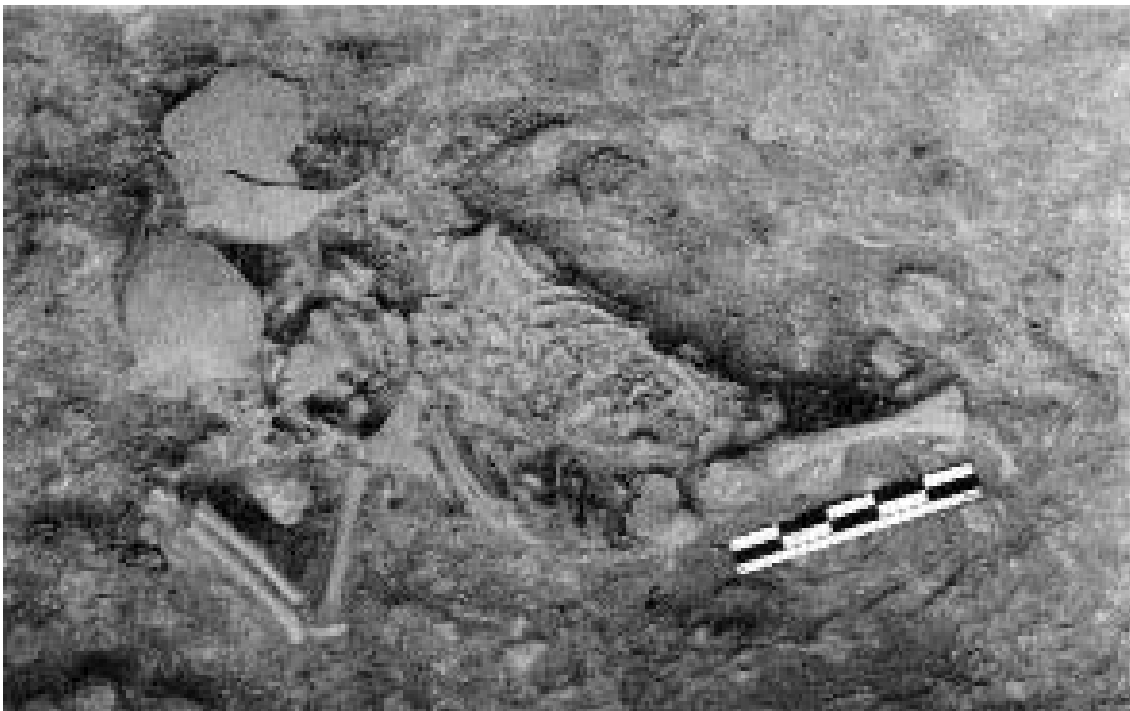

2.- Vista general del sector excavat.

LÀMINA II

1.- Situació de la fossa d'inhumació infantil F-1.

2.- Restes humanes infantils de la inhumació F-1.

LÀMINA III

1.- Fossa i restes humanes infantils de les inhumacions F-2 i F-3.